

Małgorzata Anna Packalén

LÄSPROCESSEN OCH LÄSAREN – NÅGRA INBLICKAR I DISKUSSIONERNA KRING NYARE TEORETISKA UPPSLAG INOM DEN KOMPARATIVA LITTERATURFORSKNINGEN

Att i korthet vilja presentera de olika metoderna och teorierna för hur ett litterärt verk kan förstås och mottas är att ställa sig själv inför en svår och otacksam uppgift. Den utveckling som synen på receptionsprocessen genomgått bara under de senaste decennierna visar tydligt att rötterna till denna når både djupare och betydligt längre tillbaka än man vid första anblicken anar. Det är därför svårt att diskutera detta ämne utan att också beröra några av de mest inflytelserika litteraturvetenskapliga skolbildningarna. Vad jag avser är då inte bara de hermeneutiska och fenomenologiska skolorna utan även de ryska formalisterna, de tjeckiska strukturalisterna samt företrädare för olika lingvistiska, semiotiska och sociologiska aspekter.

Ur dagens perspektiv kan man konstatera att receptionsproblematiken länge haft en underordnad betydelse inom den litterära forskningen och snarast hörde till det sociologiska och psykologiska forskningsområdet. Situationen har dock gradvis ändrats under de senaste decennierna genom impulser som indirekt kommit från dessa vetenskapsområden. Detta faktum försvårar givetvis framställningen av en mera generell bild av synen på den litterära receptionen. Dessutom har receptionsproblematiken, genom att hävda sin integrerade position inom litteraturvetenskapen, expanderat i hela världen, vilket resulterat i många olika skolor och metoder, som dock inte alla kan tas upp här. Jag ämnar därför i huvudsak koncentrera mig på att presentera de teoretiska program som kan anses vara förhållandevis banbrytande inom området och som också ligger nära den komparativa aspekten inom den moderna litteraturve-

tenskapen. Vad jag framför allt tänker på är de tyska Berlin- och Konstanzskolorna, med sin "Rezeptionsästhetik". Grundare av den först skolan är Manfred Naumann och Rita Schober, båda forskare från de tidigare DDR. Den andra skolan representeras framför allt av de väst tyska teoretikerna Hans Robert Jauss och Wolfgang Iser.

Båda dessa metodologiska skolor är idag kända genom sina teoretiska manifest och publikationer vilka – utan att de längre intar förstaplatsen bland det nya inom litteraturvetenskapen – fortfarande provocerar till diskussioner runt om i världen. Orsaken till detta är förmodligen det faktum att dessa metodologiska strategier för uppfattningen av receptionsprocessen markant skiljer sig från de på andra håll i världen prefererade ståndpunkterna inom detta område. Dessa olikheter grundade sig enligt den polske germanisten Hubert Orłowski inte bara på den specifika institutionaliseringen av de kritiska texternas "produktion" utan också på den annorlunda "status" som dessa skapelser fick, som ett resultat av just denna specifika "produktion"¹. Den snabba evolution som kan noteras från mitten av 60-talet, berodde å ena sidan på de impulser från bl.a. amerikanska forskningsrön som nådde Västtyskland genom tyska författare som återvände till Tyskland från Amerika (bl. a. Max Horkheimer), å andra sidan på de litterära attackerna från en av den neomarxistiska "Frankfurtskolans" viktigaste representanter – Jürgen Habermas. En framträdande roll spelar också ryska, tjeckiska, polska och franska litteraturteoretiker, vars arbeten inte sällan återspeglas i de tyska metodologiska programförklaringarna från slutet av 60- och hela 70-talet.

Innan jag går in på "Konstanzskolans" teoretiska program², helt kort

¹H. Orłowski, "O rozumieniu literatury w Republice Federalnej Niemiec", i: *Współczesna myśl literaturoznawcza w Republice Federalnej Niemiec*, Warszawa 1986, s. 6.

²Jag avstår från att presentera "Berlin-skolans" metodologiska program som i stort sett bygger på den marxistiska produktionsteorin och dess

något om läsarens roll i receptionsprocessen med utgångspunkt ifrån Fredrik Schlegels berömda påstående om att kritisk läsning innebär att man ska förstå en given författare bättre än han själv skulle ha kunnat göra det³. Detta skulle kunna gälla speciellt för 1900-talet då man ju kan märka framväxten av litterära verk som – genom sitt mångtydiga budskap – tvingar läsaren till en rad av upprepade läsakter. I och med detta kan man konstatera att läsaren får en allt viktigare roll inte bara i receptionsprocessen utan också – på det intentionella planet – i själva skapelseprocessen. Välkänd i det här sammanhanget är J.-P. Sartres redan 1947 publicerade arbete "Qu'est-ce que la littérature"⁴, där han konstaterar att varje litterärt verk innehåller ett budskap och att det i sig innesluter en viss bild av den läsare till vilken budskapet riktas. Denne immanente läsare utgör en av huvudpelarna i hans litteratursociologiskt inriktade vetenskapliga arbeten.⁵

Just den specifika relationen mellan den litterära texten och dess mottagare har genom åren resulterat i olika namngivningar och vissa av dem har redan funnit sin plats i den nutida litteraturvetenskapens terminologi, t.ex. "ett möte", (R. Ingarden), "en dialog" (M. Bachtin), "en interaktion" (W. Iser). Sitt verkliga genombrott fick receptionsteorin dock först på 60- och 70-talen, framför allt inom det tyska språkområdet⁶. Det som startade diskussionerna var främst Hans Robert Jauss'

materiella och historiska förutsättningarna. I förhållande till "Konstanzskolan" utmärks den av en viss mild opposition.

³F. Schlegel, *Literary Notebooks 1797-1801*, London 1957, s. 107.

⁴J.-P. Sartre, "Qu'est-ce que la littérature", i: *Situations*, v. II, Paris 1947.

⁵Ibidem, särskilt kap. "Pour qui écrit-on".

⁶Jmf. t.ex. antologierna *Historizität in Sprach- und Literaturwissenschaft*, hg. v. W. Müller-Seidel, München 1974; *Literatur und Leser*, G. Grimm, Stuttgart 1975; *Literarische Rezeption*, hg. H. Heuermann, Paderborn 1975; *Gesellschaft-Literatur-Lesen*, hg. M. Naumann, Berlin-Weimar 1975; *Rezeptionsästhetik. Theorie und Praxis*, hg. R.

provocerande framförande *Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft* (1967) samt – ett par år senare – Wolfgang Iser arbeten⁷. Utgångspunkten för H. R. Jauss är övertygelsen att de moderna litteraturen genom de formalistiska tolkningsmetoderna dominans blivit berövad en viktig social funktion: dess reception och inverkan⁸. Därför anklagar Jauss den moderna litteraturvetenskapen för att betrakta de litterära skapelserna enbart inom ramarna för deras produktiva och framställande estetiska värde: "Der geschlossene Kreis einer Produktions- und Darstellungsästhetik, in dem sich die Methodologie der Literaturwissenschaft bisher vornehmlich bewegt, muß daher auf eine Rezeptions- und Wirkungsästhetik geöffnet werden, wenn das Problem, wie die geschichtliche Folge literarischer Werke als Zusammenhang der Literaturgeschichte zu begreifen sei, eine neue Lösung finden soll"⁹. Hans "utmaning" går ut på att läsaren–litteraturvetaren ska försöka bygga ett slags "bro" som förenar litteraturen och historien. Nyckelpersonen i det här sammanhanget är för Jauss naturligtvis läsaren, eftersom litteraturhistoria ju bygger på en triangel bestående av författare, verk och läsare. Enligt Jauss har varje läsare och varje tid sin "förväntningshorisont" (Erwartungshorizont): "Ein entsprechender Prozeß fortgesetzter Horizontstiftung und Horizontveränderung bestimmt auch das Verhältnis vom einzelnen Text zur gattungsbildenden Textreihe. Der neue Text evoziert für den Leser (Hörer) den aus früheren Texten vertrauten Horizont von Erwartungen und Spielregeln, die alsdann variiert, korrigiert, abgeändert oder auch nur reproduziert"

Warning, München 1975; mm. Men också H. R. Jauss, *Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik*, München 1977; W. Iser, *Der Akt des Lesens*, München 1976, mm.

⁷Se s. 24.

⁸H. R. Jauss, "Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft", i: *Rezeptionsästhetik*, op. cit., s.126.

⁹Ibidem, s. 127.

werden."¹⁰ Kort sagt ser Jauss det litterära verket som ett slags partitur som visserligen styr iakttagelseprocessen, men som samtidigt befriar materien från texten och aktualiserar det litterära budskapet.

Jauss' begrepp "förväntningshorisont" är redan väletablerat inom litteraturmetodologin, men det har inte skett utan polemik och vissa oundvikliga missförstånd som en följd av termens vida tolkningsmöjligheter. Särskilt det faktum att Jauss ständigt betonar receptionens ledande roll i förhållande till den litterära produktionen får lätt något paradoxalt över sig eller – som den polske litteraturvetaren Henryk Markiewicz har uttryckt det: "det hela är ett problem kring ämnet vad som var först: ägget eller hönan"¹¹. Jauss har själv gång på gång återkommit till just receptionsaspekten och i sina senare arbeten försökt att ytterligare klargöra sin ståndpunkt¹². Han betonar särskilt det faktum att man vid analysen av läsarens litterära erfarenhet måste ta i beaktande båda sidorna av relationen text–läsare, d.v.s textens inverkan såsom konkretiseringsmoment och läsarens reception som en likvärdig aspekt av denna konkretisering. Varje läsare skapar alltså en interlitterär förväntningshorisont, men samtidigt präglas läsarens förhållande till texten av en både receptiv och aktiv handling. Endast en viss sammansmältning av dessa två horisonter: den som texten ger och den som läsaren tillför, kan berika själva receptionen av ett litterärt verk och bidra till verkets förnyelse vad beträffar den estetiska upplevelsen¹³.

Läsaren–mottagaren–publiken är alltså det litterära verkets självklara partner som aktualiserar dess potentiella betydelser i en (historiskt

¹⁰Ibidem, s. 131.

¹¹H. Markiewicz, *Wymiary dzieła literackiego*, Kraków-Wrocław 1984, s. 229.

¹²Se bl.a.: H. J. Jauss, *Der Leser als Instanz einer neuen Geschichte der Literatur*, "Poetica" 1975, nr 3-4.

¹³Ibidem.

sett) lång rad receptionstillfällen. När det givna verket hör till samma tid som dess publik, vittnar denna publiks speciella reaktion om verket värde. Detta värde sammanfaller med den distans som uppstår mellan verket och mottagarens "förväntningshorisont", d.v.s. både den redan existerande litterära traditionens olika komponenter, som finns angivna inom verket och de litterära och kulturella erfarenheter som mottagare besitter. Denna distans ändras ju hela tiden – beroende på hur "förväntningshorisonten" ändras, men det är viktigt att den överhuvudtaget finns, för, som Jauss säger: "[...] in dem Maße wie sich diese Distanz verringert, dem rezipierenden Bewußtsein keine Umwendung auf den Horizont noch unbekannter Erfahrung abverlangt wird, nähert sich das Werk dem Bereich der 'kulinarischen' oder Unterhaltungskunst"¹⁴.

Jauss' receptionsteori har visserligen provocerat fram många diskussioner, men som Henryk Markiewicz mycket riktigt påpekar är skillnaderna mellan Jauss' teoretiska förslag och den formalistiska traditionen inte alltid så lätt påvisbara¹⁵. Det mest markanta draget är nog att Jauss i motsats till formalisterna, särskilt betonar hur verkets betydelse gradvis kommer fram under själva receptionsprocessen och inte alltid s.a.s. följer sin egen tid – i sin helhet kan betydelsen nämligen komma dagen först under en följd av senare läsningar. Receptionsprocessen omfattar därför i sig – enligt Jauss – alla konkretiseringar, från det moment när verket uppstått till den siste läsarens aktuella "förväntningar" och erfarenheter. Vad själva termen "förväntningshorisont" (för övrigt övertagen av Jauss från Karl Mannheim¹⁶) beträffar, är den enligt flera polska litteraturteoretiker¹⁷ – tämligen missvisande. Enligt

¹⁴H. J. Jauss, "Literaturgeschichte als Provokation...", op. cit., s. 133.

¹⁵H. Markiewicz, op. cit., s. 228-233.

¹⁶K. Mannheim, *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus* Darmstadt 1958, s. 212 och följ.

¹⁷ Se H. Markiewicz, op. cit., s. 231 och R. Handke, "Kategoria hori-

Markiewicz skulle i stället termen "de litterära erfarenheternas horisont" vara mer adekvat för Jauss' resonemang, ty läsarnas "förväntningshorisont" innesluter alltid både continuation och innovation, medan det i själva verket enligt Markiewicz alltid gäller att å ena sidan ta hänsyn till aktuella kulturella och litterära trender, å andra sidan att se till den givna läsarkretsens kvalifikationsnivå¹⁸. En annan polsk litteraturteoretiker, Ryszard Handke, föreslår termen "igenkännandehorisont", för att beskriva den "förväntningshorisontnivå" som en läsare överskrider inom vissa reellt givna gränser, och "illuminationshorisont" för den av det innovationsrika verket omformade "förväntningshorisonten"¹⁹.

Det nyaste och intressantaste i Jauss' receptionsteori är inte själva "förväntningshorisonten" utan den ständiga "uppdateringen" av denna. Just den aspekten, dvs. ändringen av distansen mellan ett givet verk och en given mottagare, ser Jauss som det viktigaste kriteriet vid värderingen av skönlitterära verk. Samtidigt kan man fråga sig hur detta fungerar när man har att göra med verk som helt och hållet går utanför ramarna för vad som ingår i mottagarens förväntningar? Som Markiewicz påpekar uppvisar läsarpubliken enligt Jauss två olika sidor: dels som konkretiserande faktor, dels som konservativ, bromsande kraft — det senare särskilt i det fallet när publikens "förväntningshorisont" motsätter sig författarens innovationsförslag²⁰. Det bristande i Jauss' teori är att han inte ser publiken såsom en aktiv, pådrivande och självskriven faktor som inverkar på och påskyndar förändringar i den litterära processen. För

zontu oczekiwania odbiorcy a wartościowanie dzieł literackich", i: *Problemy odbioru i odbiorcy*, Wrocław 1977 samt *Utwór fabularny w perspektywie odbiorcy*, Wrocław 1982.

¹⁸H. Markiewicz, op. cit., s. 231.

¹⁹R. Handke, "Kategorie oczekiwania odbiorcy...", op. cit.

²⁰H. Markiewicz, op. cit., s. 232.

det angreps han också i de många polemiska diskussioner som följde släptåget på hans teoretiska inlägg. Jag återkommer till detta efter att jag ha presenterat den andre representanten för "Konstanzskolan" – Wolfgang Iser.

Enligt Iser skapas de litterära verkens betydelse först under själva läsaktens gång. När en läsare skapar betydelse, måste denna självklart varje gång få en individuell utformning²¹. I receptionsprocessen spelar så kallade "tomställena" i verket (Leerstellen), som läsaren fyller ut med sina egna erfarenheter, en väsentlig roll: "Für diesen Vorgang bilden die Leerstellen des Textes die zentrale Voraussetzung"²². Liksom Jan Ingardens "Erwartungshorizont" är "Leerstellen" ett nyckelbegrepp i Iserns teoretiska program. Själva begreppet är känt sedan tidigare från Roman Ingardens arbete *Det litterära konstverket*²³ och kallas där "obestämdhetsställen" (Unbestimmtheitsstellen), men det är först med Iser som begreppet får ett riktigt genombrott och status inom receptionsteorin.

För att lättare kunna följa Iserns resonemang gör jag en liten parentes och tar först i all korthet upp de frågeställningar som för Ingarden viktiga vid analysen av ett konstverk. Hans huvudtanke är att varje litterärt verk ska betraktas som ett intentionalt objekt, med en inre subjektiv struktur. Verket själv är alltså resultatet av författarskapets skapelseförmåga och mottagarens perception. Som en följd av detta dubbla medvetande utmärks det också, till sin uppbyggnad, av flera olika skikt. Men, som Ingarden skriver: "Det litterära verkets särart väsen är inte uttömmande definierat i och med att man nämnt flerskiktigheten. Det är dessutom nödvändigt att upptäcka den strukturen."

²¹W. Iser, "Die Appellstruktur der Texte", i: *Rezeptionsästhetik*, op. cit. s. 260-261.

²²Ibidem, s. 249.

²³R. Ingarden, *Det litterära konstverket* [i övers. av Margit Kinander] Lund 1976.

moment i verket, som medför att varje litterärt verk har en 'början' och ett 'slut' och som tillåter det att under en läsning 'utveckla' sig i sin karakteristiska spännvidd från början till slutet."²⁴ Med andra ord karakteriseras varje litterär skapelse av en objektiv struktur som, oberoende av ursprung och konkretisering, i sin tur bygger på fyra huvudskikt inom verket: 1) språkljudsbildningarnas skikt som under konkretiseringsakten har sin motsvarighet i de efter de språkliga normerna byggda utsagorna; 2) på dem bygger sedan betydelseenheterens skikt, dvs. själva meningarna som har sin motsvarighet inte i det reella utan i det intentionala sakförhållandet; 3) de i sin tur skapar de framställda företeelsernas skikt, d.v.s. handlingen, tiden, rummet, gestalterna etc.. "Man hör ofta påståendet – skriver Ingarden – att det litterära konstverket är eller rentav bör vara en 'framställning' av livet eller verkligheten. Hur förhåller det sig verkligen med detta? Framför allt är det klart att detta påstående ej hänför sig till *hela* det litterära verket, utan endast till dess föremålsskikt. Å andra sidan rör det sig, vid talet om en 'framställning' av livet, uppenbart om något helt annat än den redan av oss undersökta framställningen av föremål medels sakförhållanden"²⁵. Man har alltså, enligt Ingarden, i varje litterärt verk att göra med s.k. "obestämdhetsställen" som ska fyllas ut under den konkretiseringsprocess som läsakten sätter i gång. I samband med det urskiljer Ingarden också ett fjärde skikt som han kallar 4) de schematiserade aspekternas skikt och det är dessa som enligt Ingarden anses vara mest mottagliga för olika individuella aktualiseringar under läsakten.

Ett litterärt verk kräver alltså en konkretisering som i sin tur utgör ett medvetandefenomen, som uppstått under läsakten och som är beroende av läsarens individualitet. Den lyckade konkretiseringen leder läsaren mot en estetisk upplevelse som Ingarden ser som resultatet av en

²⁴Ibidem, s. 62.

²⁵Ibidem, s. 318.

polyfonisk samverkan mellan de olika skiktens estetiska värden.

Så långt Ingarden. Jag återgår nu till Wolfgang Iser. Av hans arbeten bör framför allt tre uppmärksammas: *Die Appellstruktur der Texte*, *Der Lesevorgang* och *Die Wirklichkeit der Fiktion – Elemente einer funktionsgeschichtlichen Textmodells*²⁶, men också det största arbetet ämnet – *Der Akt des Lesens*²⁷ från 1976.

Enligt Iser spelar alltså "Leerstellen", d.v.s. "tomställen", den viktigaste rollen i receptionsprocessen. Det är här nödvändigt att klargöra huvudskillnaden mellan Ingardens och Iserns användning och tolkning av just detta nyckelbegrepp inom den nya receptionsteorin. Ingarden använder begreppet "obestämdhetsställen" framför allt för att skilja litterära företeelser från reella sådana. Det som är viktigast för honom är att förvandla dessa "obestämdhetsställen" till "ifyllda ställen", något som redan under den skapande läsakten resulterar i ett maximalt eliminering av potentiellt obestämda moment. Läsarens roll går ut på att "fylla ut" det som fortfarande är obestämt för att verket sedan, genom den "rätta" konkretiseringen, ska kunna uppnå en fullständig och harmonisk polyfoni, vilken i sin tur är grundförutsättningen för det litterära verkets existens. Läsaren behövs alltså för att verket ska kunna realiseras fullt ut. Däremot deltar inte läsaren – genom sina förväningar och intentioner – i själva skapelsen av verket.

För Iser däremot utgör "tomställena" en grundläggande faktor i textens reception och är i och med det också en viktig faktor i själva inverkansprocessen. Dessutom finns det hos Iser – i motsats till Ingarden – inte något som man skulle kunna kalla för "universell konkretisering", dvs. att alla litterära verk skulle ha en tidlös karaktär och att deras struktur skulle göra det möjligt att vid varje läsning på nytt och på samma sätt gå in i deras betydelse och fiktiva handling. I stället

²⁶Alla ingår i samlingsverket *Rezeptionsästhetik*, op. cit.

²⁷W. Iser, *Der Akt des Lesens*, op. cit.

det just "tomställena" som gör det möjligt för läsaren att under läsakten förvandla och bearbeta främmande impulser och göra dem till sina egna, privata. "Die Leerstellen" – skriver Iser – "machen den Text adaptierfähig und ermöglichen es dem Leser, die Fremderfahrung der Texte im Lesen zu einer privaten zu machen"²⁸. Mottagaren skapar alltså textens betydelse under själva läsakten och – vilket är lika viktigt – i denna akt skapas för en given text varje gång på nytt ett särskilt receptionssammanhang: "Zugleich entsteht für den Text in diesem Akt eine jeweils individuelle Situation"²⁹.

För att budskapet hos ett givet verk inte ska kunna gå helt förbi en läsare, så måste varje kommunikation mellan verket och mottagaren dock baseras på en viss kännedom om de konventioner som verket bygger på. Som Iser säger: "Die Äußerung des Sprechers muß sich auf eine *Konvention* berufen, die auch für den Empfänger gilt. Die Verwendung der Konvention muß situationsangemessen sein, und das heißt, sie muß von *akzeptierten Prozeduren* gesteuert werden"³⁰. För varje enskild läsare återstår alltså att blottlägga de olika konventioner som verkets konstruktion vilar på. Därför innehåller varje fiktiv utsaga vissa potentiella möjlighetsval som Iser kallar "die Strategie der Texte"³¹, dvs. de strategier som möjliggör dechiffriering av de i texten använda konventionerna. Dessa konventioner kan struktureras vertikalt, dvs. enligt de aktuella normerna, och horisontellt, genom att organiseras i oväntade kombinationer. Särskilt det sistnämnda ger texten dess kraft och framkallar – genom att t.ex. inte motsvara mottagarens förväntningar –

²⁸W. Iser, *Die Appellstruktur der Texte*, op. cit., s. 249.

²⁹Ibidem.

³⁰W. Iser, "Die Wirklichkeit der Fiktion. Elemente eines funktionsgeschichtlichen Textmodells der Literatur", i: *Rezeptionsästhetik*, op. cit., s. 281.

³¹Ibidem, s. 287.

dennes reaktion. Att det finns många sätt att uppnå denna effekt kan man se genom att undersöka det som Iser kallar situationsramarna och den verbala strukturen³², med vilket han menar t.ex. stilistiska grep symboler etc. Det väsentliga i sammanhanget är att kommunikationsarten kan få en helt annan innebörd när verkets och läsarens kontextuella och konventionella referensramar skiljer sig från varandra. Givetvis spelar de tidigare nämnda "tomställena" här en stor roll. Utan en gemensam kod kan man anta att sådana ställen i receptionsprocessen kommer att fyllas ut av inte sällan överraskande tolkningar.

Som Iser själv är mån om att framhålla har den teori som han presenterat i *Der Akt des Lesens* inte prövats i praktiken, dvs. på faktiska texter. I likhet med andra forskare som ägnat sig åt Isers teori har den finlandssvenske forskaren Thomas Wallgren uppmärksammat detta förhållande, men han har samtidigt påpekat att denna teori mycket väl kan tjäna som grund för de konkreta undersökningarna och – i den mån det ska visa sig nödvändigt – korrigeras i ljuset av empiriska resultat³³.

Men man kan naturligtvis undra över vilken praktisk betydelse dessa teoretiska förslag har vid en analys av t.ex. ett givet episkt verk. Ett sådant verk ligger ju den verbala strukturen inte sällan så pass nära det i verkligheten "talade" språket att den verkar avbilda (och ofta reavsträvar efter just det) en reell verklighet. De utsagor som finns i skönlitterära verken kallade Ingarden för "kvasi-omdömen" – i motsats till de i det levande talet existerande meningarna: "Sådana satser måste vid läsningen och interpretationen bara uppfattas i denna speciella modifikation och funktion och får inte förvandlas till äkta omdömen och därmed till omdömen, som inte hänför sig till framställda företeelser

³²Ibidem, särskilt underkap. "Die Situationsbindung fiktionaler Texte" s. 288–298.

³³Thomas Wallgren, *Mellan textolkning och receptionestetik. Wolfgang Isters teori om läsakten*, Helsingfors 1988, s. 14.

utan till reala, utomkonstnärliga ting"³⁴. I sitt resonemang kring detta går Iser ännu längre än Ingarden. För honom ligger svårigheten att definiera den fiktiva utsagan just i det faktum att den kan förekomma både i den reella verkligheten och i den fiktiva. Men som han påpekar upphör de fiktiva och de allmänt använda utsagornas överensstämmelser i vissa situationer. Det förhåller sig så därför att "der fiktionalen Rede fehlt der Situationsbezug, dessen hohe Definiertheit im Sprechaktmodell vorausgesetzt ist, wenn die Sprachhandlung gelingen soll"³⁵. Därför räcker det enligt Iser inte med att enbart klassificera den sortens utsagor som "kvasi-omdömen".

En mycket viktig roll för Iser spelar symbolerna, medan de för Ingarden saknar förankring i den reella verkligheten. Med hjälp av symbolerna menar Iser att läsaren kan skapa en egen föreställningsvärld som, i stället för att utgå från en viss empirisk företeelse, hjälper honom att bygga upp nya situationssammanhang. En litterär text ska därför framför allt betraktas som kommunikation och själva läsakten som en dialogsituation. "Tomställena" utgör drivkraften i denna dialogsituation, som är nödvändig för att skapa en situationsram, genom vilken text och läsare kan uppnå ett samförstånd (Konvergenz)³⁶ som leder till en s.k. "interaktion"³⁷ vilken "[...] erzeugt den Eindruck des Geschehens, das den paradox anmutenden Charakter von Wirklichkeit zu besitzen scheint"³⁸.

Både Jauss' och Iser's teoretiska inlägg väckte blandade reaktioner inom den komparativistiskt inriktade kretsen av litteraturforskare. Dessa reaktioner kom fram bland annat på IX. *Congress of the Interna-*

³⁴R. Ingarden, op. cit., s. 218.

³⁵W. Iser, op. cit., s. 290.

³⁶Ibidem, s. 294.

³⁷Jmf. s. 17.

³⁸W. Iser, op. cit., s. 296.

tional Comparative Literature Association 1979 i Innsbruck då "Konstanzskolan", representerad huvudsakligen av Jauss och Iser, presenterade sitt progressiva teoretiska program under namnet "Rezeptionsästhetik". Redan vid den föregående kongressen 1976 hade dock den schweiziske forskaren Manfred Gsteiger sett den nya receptionsteorin som en möjlighet att utvidga den traditionella komparativa forskningen kring "verket-mottagaren"-problematiken, ja som ett försök till förenin mellan "l'intrinsic et l'extrinsic approach" och ett berikande av de sociologiskt inriktade litterära forskningen³⁹. Mer kritiska var däremot representanterna för den marxistiska metodologiska skolan, bl.a. den ungerske forskaren Miklos Szabolcsi. Enligt honom kunde de nya receptionstrenderna leda till att man tappade bort det litterära verket som en objektivt existerande betydelsebärande enhet och därigenom den historiska analys som bygger på objektiva värdekriterier⁴⁰. Mest kritiskt var förmodligen Dagmar Barnouws inlägg med den polemiska titeln "Is there Anything left to read for Iser's Reader?"⁴¹ Där konstaterar hon att Iser's receptionsteori förlorar både texten och läsaren ur sikte, detta trots att Iser själv vänder sig emot en tolkning för tolkningens egen skull "[...] the text disappears increasingly in Iser's attempts at describing the dynamics of the reading process [...] With the disappearing text, the reader whose activity is to be stimulated, guided and reinforced by the text, disappears too"⁴². Tvånget att hela tiden leta efter och hierarkisera

³⁹M. Gsteiger, "Littérature comparée et esthétique de la réception", *Actes du VIIIe Congrès de l'association Internationale de Littérature Comparée*, Stuttgart 1980, v. 2, s. 531-3.

⁴⁰M. Szabolcsi, "La Renaissance des méthodes historiques et littérature comparée", i: *Actes du VIIIe Congrès...*, op. cit., v. 2, s. 470

⁴¹D. Barnouw, "Is there Anything left to read for Iser's Reader?", *Proceedings of the IXth Congress of the International Comparative Literature Association*, Innsbruck 1980, v. 2, s. 45-50.

⁴²Ibidem, s. 45.

skönlitterära verk efter antalet "tomställen" begränsar – enligt Barnouw – snarare än berikar läsarakiviteten, något som förmodligen leder mer till egocentriska än till innovationsrika tolkningsakter: "[...] the self-sufficient construct of his [Iser's] 'theory of aesthetic response', which has its roots in his very selective reading of very selective texts and speculations about the mechanisms of a reading mind as heretofore unprogrammed cybernetic system, is the result of precisely such selfcentered acts of interpretation"⁴³.

Trots vissa kritiska inlägg i debatten kring läsprocessen och läsaren måste man ändå se Jauss'-Iser's teoretiska program som ett viktig steg inom den moderna receptionsforskningen. De nya teoretiska förslagen ger läsakten en ny dimension: genom att utgå från läsarens "förväntningshorisont" och det givna verkets "tomställen" anlägger man ett nytt perspektiv på hela receptionsprocessen. Jauss'-Iser's förslag utgör en opposition mot det mer traditionella sättet att betrakta ett litterärt verk: själva läsakten ska enligt Jauss och Iser (särskilt enligt den sistnämnde) inte identifieras med Ingardens "konkretisering", där läsprocessens mål var en stegvis klättring från de lägre till de högre skikten, dvs. från språkljudbildningarnas skikt, genom betydelseenheterna- och företeelsernas skikt över till de schematiserade aspekternas skikt. Eftersom receptionsprocessen enligt Ingarden utgör en sorts rekonstruktion av skapelseprocessen, är det givna verkets faktiska litterära värde möjligt att konstatera först efter det att man jämfört många olika konkretiseringar av samma verk. Ingarden hamnar dock i en fälla genom att han låter mottagaren antyda en potentiell tolkning utifrån verkets kompositionsmässiga schema, samtidigt som han ändå inte tillför något subjektivt receptionsperspektiv av rädsla för att överskrida de i verket givna gränserna. Ingarden själv har lämnat detta tolkningsdilemma obesvarat. Därför betraktas också hans fenomenologiska program idag som alltför

⁴³Ibidem.

teoretiskt och tämligen fjärran från den praktiska litterära komparatistiken. Som inspirationskälla däremot har det varit värdefull, vilket både Jauss' och Iser's teoretiska arbeten är goda exempel på.

Medan Ingardens "obestämdhetsställen" enbart kräver av läsare att han ska fylla ut dem, talar man i senare litteraturvetenskap⁴⁴ om en läsare som finns s.a.s. "inuti" själva texten. Det finns ett vitt fält av synonyma termer för detta fenomen: "den idealiske läsaren", "den hypotetiske läsaren", "den immanente/potentielle/implicite läsaren" är bara några av de många benämningarna för verkets mottagare. Alla kan de naturligtvis modifieras beroende på vilken roll läsaren tillskrivs priori. På så sätt kan "den idealiske läsaren" uppfattas som den som på bästa sätt förstår författarens intentioner, medan begreppet "den hypotetiske läsaren" utgår från att en given författare på ett medvetet sätt skapar en bild av sin läsare. Termerna "den immanente eller potentielle läsaren" konstaterar däremot att en sådan mottagare existerar objektivt i varje litterärt verk medan "den implicite läsaren" snarare innebär en mottagare som rekonstruerats av en forskare eller en kritiker⁴⁵. Mot bakgrund av de tidigare presenterade teorierna torde den "immanente potentielle läsaren" vara den som är mest adekvat i diskussionerna kring läsprocessen.

Ingardens "ontologiska teori" inspirerade inte bara de tyska litteraturvetarna utan diskuterades också – ur olika synvinklar – av ett flertal polska teoretiker⁴⁶. Bland dem är det främst Michał Głowińskis arbete

⁴⁴Ibidem.

⁴⁵Jämför E. Balcerzans inlägg i debatten om "receptionspoetik": "Perspektywy 'poetyki odbioru'", i: J. Sławiński, *Problemy socjologii literatury*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971, s. 82 och följ.

⁴⁶Se bl.a.: St. Lem, *Filozofia przypadku*, Kraków 1968; E. Czaplejewicz, *Adresat w poezji Leśmiana*, Wrocław 1973; S. Żółkiewski, "Pomysły o teorii odbioru dzieł literackich", *Pamiętnik Literacki* 1973, z. 3; antologier: J. Sławiński, *Problemy socjologii literatury*, op. cit.; J. Sławiński, Bujnicki, *Problemy odbioru i odbiorcy*, Wrocław 1977 samt också:

ämnet som ligger nära de tidigare presenterade teserna hos Jauss och Iser. Särskilt är det Głowińskis arbete om "den potentielle mottagaren"⁴⁷ som är värd uppmärksamhet. I det diskuterar han nämligen, med utgångspunkt från Ingardens resonemang om konkretiseringen och Sartres diskussion kring den potentielle läsaren, problemet på vilket sätt ett litterärt verk skapar sin mottagare. Głowiński konstaterar att den moderna analysen av skönlitterära episka verk i första hand riktar in sig på analyser av berättarens ställning och dennes olika sätt att vända sig till läsaren. Det är därför viktigt att undersöka hur denna mottagare skapas och fungerar och hur detta påverkar det litterära verkets uppbyggnad. Angeläget är också att visa hur publikens krav påverkar verkets form och struktur⁴⁸. Ingardens begrepp "konkretisering" får följaktligen en ny innebörd hos Głowiński. Hos honom liksom hos Jauss och Iser (men också – redan tidigare – hos de tjeckiska strukturalisterna) innebär "konkretiseringen" den helhetsbild som läsaren ständigt får som en följd av allt det som händer med ett givet verk under läsprocessen.

Mellan "Konstanz-skolan" och de vetenskapsmän som i Polen förde diskussionen kring de teoretiska receptionsproblemen finns för övrigt flera andra beröringspunkter. Głowiński tar nämligen också upp de

Balcerzan, op. cit.; M. Głowiński, *Style odbioru*, Kraków 1977; R. Handke, *Utwór fabularny w perspektywie odbioru*, op. cit.; H. Markiewicz, "Odbiór i odbiorca w badaniach literackich", i: *Wymiary dzieła literackiego*, op. cit.

⁴⁷M. Głowiński, "Wirtualny odbiorca w strukturze utworu literackiego", publicerad för första gången i antologin *Studia z teorii i historii poezji*, seria I, Wrocław 1967. Jag använder mig av dess senare version, som ingår i Głowińskis arbete *Style odbioru*, op. cit.

⁴⁸Ibidem, s. 65.

⁴⁹Se bl.a. F. Vodička, "Literární historie. Její problémy a ukoly", i: B. Havránek, J. Mukarovský, *Čtení o jazyce a poesii*, Praha 1942, s. 371–384.

konventioner, som det är nödvändigt att ha kännedom om för att villkoren för en lyckad dialog mellan ett verk och dess mottagare ska kunna uppfyllas. Om inte dessa kunskaper finns kan även det enklaste verket byggd på principer som inte ingår i de för mottagaren kända konventionella referensramarna, leda till missförstånd vad gäller verkets budskap. I det fallet ser läsaren enbart enskilda tecken utan att förstå själva meningen och innebörden i den konstnärliga utsagan. Dessa tecken är, som Głowiński säger, "tomma tecken"⁵⁰. Men på andra sida kan läsaren ställd inför ett system av för honom "tomma" konventioner, "adaptera" dessa genom att tillföra dem sina egna konventionssystem och – som följd av detta – ge verket en oväntad tolkning. Här kan man se en parallell till Iser's "tomställen" som läsaren fyller ut utifrån sina egna erfarenheter. Liksom Iser polemiserar också Głowiński mot Ingarden's "obestämdhetsställen". Han konstaterar nämligen – utan att för det skull på något sätt försöka förminska Ingarden's roll och betydelse i den historiska och litteraturteoretiska utvecklingen – att Ingarden analyserar "konkretiseringen" såsom ett universellt, tidlöst och rent teoretiskt fenomen, som inte är praktiskt förankrat i en konkret litterär verklighet. Enligt Głowiński utgör dock varje enskilt verk endast ett konstnärligt förslag, mer eller mindre bundet till den kulturella situation som omgärdar det. Detta gäller också den potentielle läsare som verket vänder sig till. Varje liten ändring av det historiska, litterära och sociala sammanhanget påverkar också den roll som den potentielle mottagaren väntas spela. Med andra ord berikas varje litterärt verk med just sådana betydelsestrukturer som aktiveras genom den kod som dess mottagare är utrustad med. På det viset flyttas tyngpunkten från verket sett i relation till dess skapare till verket sett i sitt receptionssammanhang. Detta kan faktiskt innebära – som H. Markiewicz påpekat⁵¹ – att det finns lika många

⁵⁰M. Głowiński, op. cit., s. 73.

⁵¹H. Markiewicz, op. cit., s. 232.

potentiella/immanenta läsare som konkretiseringar, särskilt under förutsättningen att alla konkretiseringar är likvärdiga. Han varnar därför för risken att hamna i en ond cirkel där man, genom att drunkna i de olika möjligheter som diskussionen om den konstruerade immanente läsaren inbjuder till, lätt kan förbise forskningen kring den reella, konkreta läspubliken och givetvis även kring de litterära verken⁵².

Jag har, genom att återge en liten del av Glowínskis resonemang kring receptionsproblematiken, försökt visa hur svårt det är att diskutera ovannämnda frågor utan att förlora den balans mellan författare, verk och mottagare som är förutsättningen för varje lyckad kommunikationsakt. Men härmed vill jag också betona det innovationsrika i Jauss' och Iser's teoretiska uppfattning. Jauss' "förväntningshorisont" ger receptionen en dimension som – utan att förlora själva texten ur sikte – gör det möjligt att vid varje läsning se texten ur ett nytt perspektiv, eftersom varje enskild text frammanar vissa förväntningar från läsarens sida och strävar efter att tillfredställa dem. Samtidigt kan denna "förväntningsföreteelse" fungera endast i samband med de normer som under en given epok bestämmer både den litterära produktionen och receptionen. Dessa normer gör att läsaren faktiskt kan förutse att ett visst element dyker upp i ett visst sammanhang, samtidigt som oväntade innovationer väcker en motreaktion från läsarens sida. Innovationerna och reaktionerna på innovationerna kan givetvis förorsaka störningar i receptionsprocessen, men de kan också, om de accepteras av publiken, komma att påverka eller modifiera normerna, vilket leder till uppkomsten av en ny "förväntningshorisont". På så sätt ingår läsaren i skapelseprocessen där författaren, texten och mottagaren är likvärdiga element i den konstnärliga kommunikationen. Mycket karakteristiskt för litterära texter är dessutom, vilket W. Iser lägger särskild vikt vid, just det faktum att de inte formulerar sin intention: denna intention finns i

⁵²Ibidem.

stället "in der Einbildungskraft des Lesers"⁵³. Och just därför att texternas verklighet finns i läsarens föreställningskraft, kan de överskrida sin historiska karaktär. Man kan alltså anta att det som gör litterära texter tidlösa inte är deras förment eviga värden, vilket man kunde tro, utan snarare det faktum, att deras struktur vid varje läsning på nytt tillåter läsaren att gå in i den fiktiva handlingen och fylla ut dess "tomställen".

Just detta faktum är enligt mig av stor betydelse för den komparativa litteraturforskningen. Det gäller i lika hög grad analyser av verk från tidigare litterära epoker som undersökningar av givna litterära texter från olika språk- och kulturområden. Särskilt en förnyad "rereading" av t.ex. den europeiska realistiska epiken under 1800- och 1900-talet skulle kunna utgöra en intressant grund för sådan litteraturvetenskaplig forskning. Den typ av romaner det här gäller bygger ju på en organisation av den framställda världen som avser att ge läsaren – genom att placera handlingen i konkreta tids- och rumsdimensioner – en illusion av verklighet. Samtidigt når deras budskap – till en del naturligtvis som en följd av författarnas intentioner – långt utöver den direkt beskrivna verkligheten vilket resulterar i skapandet av vissa generella och objektiva konstnärliga former för situationer av rent allmänmänsklig, existentiell karaktär.

Man kan i ett analys- och tolkningssammanhang givetvis inte bortse från verkens författare såsom empiriskt existerande historiska personer och inte heller från deras val av epistemologisk världsåskådning, som sig innefattar både en ontologisk verklighetsuppfattning och en psykologisk faktor. Mot en dylik bakgrund kan varje konkret litterärt verk uppfattas som en realisering av en viss konkret textintentionalitet riktad till samtida reella mottagare, som förväntas ha ett för verket adekvat läsarmedvetande. Följaktligen är det litterära spelet mellan författarens intentioner och läsarens förväntningar a priori underordnat en vi

⁵³W. Iser, "Die Appellstruktur der Texte", op. cit., s. 248.

gemensam dechiffreringskod. Den immanente eller potentielle läsaren/forskaren kan genom att reagera på signalerna och fylla "tomställena" enligt givna regler och litterära konventioner på så sätt också analysera verken såsom en avspegling av den gångna epokens atmosfär, men han kan också distansera sig från den genom att applicera sin egen sentida "förväntningshorisont" på verken.

Om man nämligen anlägger ett annat perspektiv och inte ett enbart traditionellt realistiskt receptionsperspektiv, som utgår från att den i verken beskrivna verkligheten inte är något annat än litterär verklighet, alltså en reaktion på en given reell verklighet, kan man – genom att till texten tillföra den individuella läsarens förväntningar – fånga upp, men också skapa nya "tomställen" som varje läsare sedan fyller ut med egna erfarenheter. Detta gör det också möjligt att anlägga ett nytt perspektiv vid undersökningen av den episka textens olika narrationskonstruktioner, dvs. vid analysen av relationen mellan den i texten inbyggda berättaren och den immanente mottagaren. Med det sammanhänger olika berättarformer, i vilka det t.ex. vore möjligt att undersöka proportionen mellan det narrativa innehållet och de stilistiska normerna, d.v.s. graden av avvikelser, medvetna eller omedvetna. Men också textens emotionella ton och graden av berättarens personifiering vore ett intressant undersökningsområde. 1800-talets episka roman byggde ju som bekant delvis på två berättartyper: den allvetande, "transcendentale" berättaren och den "mediale", som hör till textens framställda värld. Med Jauss och Iser's teoretiska förslag för ögonen kunde man därför utvidga den sedan länge inom litteraturteorin diskuterade frågan om berättartyper. Denna fråga som efter Gérard Genette sammanfattats som skillnaden mellan frågan om "vem iakttar" och "vem talar"⁵⁴ skulle i så fall, genom ett särskilt beaktande av receptionsperspektivet, kunna följas av frågan "vem mottar".

⁵⁴G. Genette, *Figures*, Paris 1972, v. III, s. 203.

Kommunikationsakten kan följaktligen få en helt annan innebör när verkets och läsarens kontextuella, symboliska och konventionell referensramar skiljer sig från varandra. Frånvaron av en gemensam kod i receptionsprocessen kan därför leda till överraskande tolkningar som inte alls motsvarar författarens ursprungliga intentioner, men som stället kan tas som belägg för en hög grad av öppenhet och en ymnig förekomst av "tomställen" i verket. Genom att analysera frekvensen och arten av dessa "tomställen" kan man klassificera typen av "interaktioner" och blottlägga deras appellativa struktur. Detta nya sätt att undersöka hur den beskrivna verkligheten mottas av läsaren i dennes egenskap av skapare, medarbetare och konsument av den fiktiva texten leder till att man på nytt konkretiserar texternas ursprungliga och potentiella intentionalitet, men också till en "reinterpretation" av traditionella tolkningsstereotyper, vilket ur ett vidare utvecklingsperspektiv torde vara av stort värde för litteraturhistorien.